

УДК 371.135:81/233:371.213.2:372.4

**РОЛЬ ТЕХНІКИ МОВЛЕННЯ В СИСТЕМІ
ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ
УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ**

Рубан Л.І.

*Сумський державний педагогічний університет
ім. А.С.Макаренка*

У статті розглядаються основні складові техніки мовлення та їхня роль у системі педагогічної майстерності майбутніх учителів початкової школи.

Ключові слова: техніка мовлення, виразне читання, словесна дія.

**РОЛЬ ТЕХНИКИ РЕЧИ В СИСТЕМЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
МАСТЕРСТВА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ**

Рубан Л.И.

В статье рассматриваются основные составные техники речи и их роль в системе педагогического мастерства учителей начальной школы.

Ключевые слова: техника речи, выразительное чтение, словесное действие.

**ROLE OF TECHNOLOGY IN THE SPEECH PEDAGOGICAL
SKILLS OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS**

Ruban L.I.

The article discusses the basic components of speech technology and its role in the pedagogical skills of primary school teachers.

Key words: machinery speech, expressive reading, verbal action.

Необхідною умовою досягнення високої професійної підготовки, педагогічної техніки, майстерності педагога є володіння основами теорії та практики мистецтва слова, культури мовлення й виразного читання. Необхідність засвоєння й практичного використання вчителем положень культури мовлення й виразного читання пояснюється, по-перше, недостатньою вивченістю й розробкою теоретичних положень виразного читання. По-друге, не вистачає фахівців виразного читання в педагогічних навчальних закладах. Найгострішим та найактуальнішим питанням сьогодення залишається питання професійного вдосконалення мовлення фахівців усіх галузей освіти, підготовка науково-педагогічних кадрів з урахуванням вимог, що висуваються перед Україною у зв'язку з підписанням Болонської конвенції.

Сучасний педагог має стати справжнім майстром своєї справи з високим рівнем знань і умінь у сфері педагогічної діяльності. Віддаючи належне сучасній ідеї технологізації освіти, ми не можемо погодитися з думкою, що вона усуває проблему педагогічної майстерності, зокрема суспільної значущості вчителя, який володіє мистецтвом впливати, спонукати, будити думку, «заражати».

Завдання вчителя – примусити слово заграти всіма барвами, розкрити через слово все багатство думок і почуттів людини. Та, на жаль, серед учителів ще можна спостерігати приклади мовлення безбарвного, монотонного. Воно не викликає в учнів емоційного ставлення до того, про що говорить або читає вчитель, не збуджує їхньої думки. Педагог просто інформує про ті чи інші явища, предмети, а учні залишаються пасивними слухачами, які мусять механічно сприймати й відтворювати цю інформацію.

На думку сучасних методистів Н. Бабич, М. Ільш, А. Капської, М. Пентилюк, А. Богуш, Г. Олійник, О. Аматыєва, С. Хаджирадева, основними проблемами, з якими зустрічається сучасна школа, є такі:

- недостатнє усвідомлення вчителями того, що виразне читання, мовлення має бути невід'ємною складовою загального процесу навчання й виховання учнів;

- низький рівень оволодіння майбутніми вчителями педагогічною технікою, яка б допомогла змінити ставлення до виховання емоційної культури учнів, їхнього внутрішнього світу й впливати словом не лише на розум, а й на емоційну сферу життя школярів;

- недостатня увага до техніки мовлення, яка дає вчителеві можливість донести до учня все багатство змісту свого слова.

Мета статті - розкрити основні складові техніки мовлення вчителя, визначити її місце в системі педагогічної майстерності.

Аналіз літературних джерел свідчить про посилення інтересу до проблеми виразного читання (мовлення) у початковій школі. Це пояснюється тим, що в основі пізнавальної діяльності учнів лежать загальні закони людського пізнання, але виявляються вони в специфічній формі, бо те, що пізнають учні, є узагальненим і систематизованим знанням, зафіксованим у мові. Тому безпосереднє живе слово вчителя є важливим джерелом здобуття знань. Цікаві й корисні рекомендації містять праці В. Острогорського, Н. Боборикіна, М. Рибнікової, В. Голубкова, М. Баженова, Г. Бочарова, Т. Завадської, Н. Соловйової та ін. Класичним посібником з акторського мистецтва взагалі й виразного читання зокрема стали праці видатного режисера, прекрасного педагога й теоретика К. Станіславського. Теоретичні основи виразного читання ґрунтуються на його вченні про словесну дію. Система К. Станіславського – наука не тільки про акторську творчість, а й про те, як, спираючись на об'єктивні закони, плекати, розвивати, збагачувати різні здібності, а не лише сценічні. Вимоги К. Станіславського щодо словесної дії стали основоположними як у драматичному мистецтві, так і в мистецтві художнього слова. Виразне читання засноване на тих самих принципах, що й професійне мистецтво художнього читання (мовлення), в основі якого також лежить система К. Станіславського. Більшість сучасних авторів, посилаючись на систему К. Станіславського, висвітлюють переважно методичні положення виразного читання, зокрема: логіка мовлення (К. Черкашин, А. Черноморов, А. Шустова, Н. Шевельов), основні умови й засоби виразності (Є. Адамович, Ч. Карська, А. Капська), засоби звукової виразності (Є. Язовицький, І. Блінов, В. Шевченко), елементи інтонації (Г. Артоболевський, К. Черкашин, Л. Анкудович), чіткість і правильність мови (Н. Шевельов, А. Черноморов), темп, ритм, мелодика (Є. Язовицький, М. Качурин, Л. Горбушина), позамовні засоби виразності (Л. Горбушина, В. Шевченко, Г. Олійник).

На думку Г. Олійник, майстерність мовлення, виразного читання необхідні вчителю не тільки тому, що за самою специфікою його ро-

боти доводиться багато говорити, читати, а й тому, що виразне слово допомагає ефективно застосовувати методи педагогічного впливу на дітей, розвивати їхню пізнавальну діяльність [4, с. 4]. Це інструмент професійної діяльності педагога, за допомогою якого можна вирішити різні педагогічні завдання: зробити тему уроку цікавою, процес її вивчення – привабливим, досягти взаєморозуміння з учнями, сприяти їх розумовому, духовному, естетичному та етичному розвитку.

Розкриємо одну з умов, за якої мовлення, виразне читання педагога може бути інструментом продуктивного розв'язання педагогічних завдань. Вона базується на знаннях теорії виразного читання, де особлива роль відводиться техніці мовлення.

Техніка мовлення – комплекс навичок у мовленнєвому диханні, голосотворенні й дикції, що дає вчителю можливість донести до учня все багатство змісту свого слова [5, с. 228]. Окрім того, вона забезпечує правильне сприйняття навчального матеріалу, дає змогу ефективно впливати на учнів, сприяє гідній самопрезентації вчителя (віддзеркалюючи його фізичний та емоційний стан). Наприклад, особливості техніки мовлення вчителя можуть створити образ спокійного, урівноваженого педагога або, навпаки, категоричного властолюбця.

Отже, володіння технікою мовлення є не тільки елементом культури педагогічної діяльності вчителя, а й передумовою позитивного сприйняття його дітьми, батьками, колегами.

Учителю потрібно добре знати техніку мовлення в єдності її елементів як необхідну передумову словесної дії й правильно нею послуговуватися (управляти диханням у процесі мовлення, читання, володіти правильною та чіткою дикцією, силою, чистотою й висотою голосу, орфоепічними нормами вимови). За Г. Олійник, техніка мовлення складається з таких елементів:

- дихання – фізіологічна основа мовлення;
- голос – головний інструмент читця;
- дикція – чітке вимовляння звуків, слів, виразів;
- орфоепія – правильна літературна вимови [4, с. 14].

Важливим фактором у звучанні мови є дихання. Від правильного дихання залежить сила й рівномірність звучання мови, зміст і краса мовлення взагалі.

Правильно дихати – це вміти користуватися всіма м'язами дихального апарату, щоб розширення легенів, яке веде за собою наповнення їх повітрям, змушувало працювати м'язи діафрагми. Правильно дихати – це не лише утримувати чи видихати повітря, але й досконало володіти ним, раціонально використовувати його в процесі мовлення. Головне для читця – уміти керувати своїм диханням, тобто підпорядковувати його потребам відтворення змісту читаного твору чи висловлювання власної думки, особливо настроїв, переживань. Логічна й емоційна сторони мовлення потребують від мовця певної організації цього процесу: швидкого вдихання і повільного видихання, уміння керувати витратою повітря.

Кожен читець повинен керувати диханням під час читання так, щоб воно не заважало йому читати, а слухачеві – слухати. Оволодіння правильним диханням відіграє важливу роль у формуванні чистоти, правильності й краси всіх голосових змін тону, у вмінні оберігати голосові зв'язки, що є важливим у роботі вчителя.

Досягти цього можна тільки за допомогою тренувальних вправ, які допоможуть виробити вміння керувати роботою м'язів дихального апарату, скоротити вдих і подовжити видих, виробити вміння керувати диханням у процесі мовлення (читання), тобто вміти підпорядковувати дихання вимогам тексту.

Звісно, удосконалювати дихання кожного студента під час практичних занять дуже складно, але дати уявлення про особливості дихання, можливі зміни голосу залежно від якості дихання, безперечно, необхідно. Добираючи вправи, потрібно слідкувати за правильною поставою студентів. Вони повинні отримувати задоволення від тренування, відчувати необхідність цієї роботи в загальній професійній підготовці.

Правильне дихання відіграє суттєву роль у зміні якостей голосу людини. Голос – це основне знаряддя роботи вчителя. Розмовному голосу будь-якої людини властиві такі якості: сила – певний ступінь гучності його звучання; висота – тональні можливості або діапазон (його звуковий обсяг); тембр – певне забарвлення, яке залежить від складу обертонів. Природних даних цих якостей голосу для читця без постановки голосу замало. Навіть коли сила голосу й від природи забезпечує добру гучність, то не завжди зможе забезпечити довготривалої словесної дії.

Забезпечити рухливість голосу (підвищення, пониження), якої вимагає експресивність художнього тексту в процесі читання, може лише поставлений голос. Поставити голос – це значить настільки розвинути, удосконалити його природні якості, щоб вони легко підкорялися творчій волі читця відповідно до завдань художнього твору чи іншого характеру мовлення [4, с. 24]. Якщо голос розвинений, то його якості набувають нових відтінків. Сила голосу дає читцю можливість посилати його на далеку відстань без особливого напруження голосових зв'язок, довго не втомлюватися, тобто значно зростають гучність і тривалість голосу. Висота голосу характеризується розширенням діапазону, дає можливість читцю вільно й легко користуватися тональними змінами в межах півтори й більше октави. Тембр голосу позбавляється вад (гугнявості, хриплості, верескливості), набуває чистого, дзвінкого, приємного звучання. Окрім цього, поставлений голос відзначається гнучкістю, рухливістю – читець може легко сповільнювати чи прискорювати темп мовлення, змінювати силу, висоту, тембр (гучніше-тихіше, сильніше-слабше, нижче-вище, різкіше-м'якше, ніжніше).

Порушення голосу вчителя може бути спричинене надмірним щоденним мовленнєвим навантаженням, невмінням користуватися голосовим апаратом, недотриманням правил гігієни голосу, уродженою слабкістю голосового апарату. Зрозуміло, що вчитель повинен, поперше, добре розумітися на всіх особливостях голосу, по-друге, уміти над ним працювати, тобто поставити його. «Але гарні розмовні голоси трапляються рідко. А коли вони й трапляються, то їм бракує сили й діапазону» [6, с. 279].

До голосу педагога висуваються особливі вимоги. Він має характеризуватися силою (напруженість, інтенсивність), злетністю (здатність виділятися на фоні інших звуків, зберігати звучність у великому приміщенні), багатством тембрального забарвлення (природне звукове забарвлення голосу), широким діапазоном, гнучкістю (здатність легко й швидко змінюватися за висотою, силою, тривалістю звучання), темпом (швидкістю читання й мовлення).

Роботу над різними якостями голосу доцільно починати з виявлення його недоліків (вистрілювання звуків і слів, форсування голосу, монотонність, крикливість, відкриті високі звуки, швидкий темп, приглушеність голосу тощо). Тому перш за все необхідно їх ліквідувати.

Особливої уваги потребує робота над виробленням навичок володіння силою голосу, темпом, звучанням голосу в різних регістрах діапазону, коли з'являється відчуття приємності, легкості, невимушеності у звучанні. Важливо навчити студентів посилати звук до слухачів, урахувавши об'єм приміщення, його акустику, без особливого напруження голосових зв'язок.

Процес творення голосу нерозривно пов'язаний із диханням, що є неодмінною умовою звучання мови. Тому під час проведення вправ на розвиток голосу необхідно обов'язково стежити за правильністю дихання. Часто одну й ту саму вправу можна використовувати для реалізації різних завдань: чергування тихого й голосного промовляння, посилення звука вдалечінь на неголосному звучанні, розширення діапазону голосу за рахунок верхніх і нижніх тонів, управління у швидкості вимови тощо. Але й тоді, коли голос добре вироблений, поставлений, читець повинен уміти доглядати за ним, дотримуючись правил гігієни.

Гігієна голосу полягає в дотриманні педагогом певних умов роботи в школі: забезпеченні режиму мовчання, виділенні часу для голосового спокою (через 3-4 години роботи), уникненні монотонного мовлення, дотриманні висоти голосу в межах виробленого, устанавленого, можливого діапазону, використанні засобів виразності, збереженні голосу від застуди, проведенні вологого прибирання в класах, дотриманні режиму харчування тощо.

Найкращий спосіб збереження професійного звучання голосу – це зарядка, до якої входить дихальна й артикуляційна гімнастика. На практичних заняттях зі студентами слід розучувати такі вправи для розвитку голосу, як «Колискова», «Маляр», «Звуконаслідування», вправи на чергування тихого й голосного читання. Особливо слід звернути увагу на добір текстового матеріалу. Він повинен бути таким, де наявні глибокі думки, різні образи, настрої, зміна подій, ситуацій тощо. Залежно від цього читець під час виконання змушений змінювати й висоту, і силу, і звучність голосу, добирати відповідний темпоритм.

Дикція – одна із складових культури усного мовлення. Це чітка вимова звуків, слів, фраз, що є фундаментом професійного звучання мовлення вчителя [3, с. 18].

Її роль - допомагати учням правильно сприймати мовлення педагога, слугувати прикладом мовлення для учнів, забезпечувати створен-

ня позитивного іміджу вчителя. Неправильна дикція стоїть на заваді сприйняття слів, а неправильна вимова слів нерідко обезсмилює цілі фрази. Усе це в результаті відволікає увагу дітей від слухання. Часто замість сприйняття змісту прочитаного чи прослуханого вони сліdkують за мовними огрїхами вчителя.

Недолїки дикції можуть бути органічного походження: вади язика, надто високе піднебіння, великі щїлини між зубами. Неорганїчні вади вимови можуть мати той самий характер вимови, що й органічні (шепелявїсть, млявїсть або неяснїсть мовлення, гугнявїсть, гаркавїсть, сьююкання, вимова «крїзь зуби» тощо). Однак причини їх пояснюютьсЯ насамперед неправильним засвоєнням засобів артикуляції окремих звуків або недбалим користуванням мовним апаратом внаслідок неуважності батьків та педагогів до мовлення дітей удома й у школі. Неорганїчні вади вимови можна лїквїдувати за допомогою певного комплексу тренувальних вправ.

У роботї з удосконалення дикції важливо знати будову мовного апарату й особливостї функціонування окремих його органів. Удосконалення дикції пов'язане передусїм із вдїпрацюванням артикуляції – руху органів мовлення. Артикуляція – дїя мовного апарату, унаслідок якої утворюютьсЯ членороздїльні звуки. Узгоджена й енергїйна робота всїх м'язів, що беруть участь у мовленнєвому процесї, забезпечує якїсть і чистоту мовлення. Існує спеціальна система вправ для розминки мовного апарату й для вдїпрацювання артикуляції кожного голосного та приголосного. Її називають артикуляційною гїмнастикою або артикуляційною зарядкою. Вона допоможе розвинути мовний апарат.

Для практичних занять студентам доцїльно рекомендувати запис на магнїтофон і прослуховування їхнього читання, вивчення й проговорювання приказок, скоромовок, лїчилок. Робота над дикцією студента буде успішною лише тоді, коли він не чекатиме готового матерїалу й контролю з боку викладача, а самостїйно щодня працюватиме над собою, добиратиме цїкаві вправи, консультуватиметьсЯ з викладачем. Важливо, щоб роботї над дикцією передувало повторення вправ для підготовки дихання й мовленнєвого апарату до активної дїяльності. Це можуть бути вправи «Проколотий м'яч», «Свїчка», «Магазин», «Квїти».

Важливе значення в техніці мовлення (читання) вчителя має орфоепія, тобто система загальноприйнятих правил, що визначають єдино правильну літературну вимову. Можна ясно й чітко вимовляти окремі звуки й слова, але якщо вимова їх не відповідає орфоепічним нормам, то мова в цілому не забезпечить легкості й швидкості розуміння змісту, який вона виражає. На жаль, ще не в усіх учителів мова бездоганна. Багатьом властиве порушення орфоепічних норм, що зумовлюється впливом різних факторів, зокрема: особливостями діалектного мовлення, фізичними вадами, незнанням варіантів літературної вимови, байдужістю до окремих норм вимови, неправильними наголосами, змішуванням варіантів російської та української вимови тощо.

Якщо не мати відповідно підготовленого, розвиненого мовленнєвого механізму, не володіти прийомами дикції та орфоепії, то високих результатів словесної дії не досягти.

Таким чином, оволодіння студентами технікою виразного читання (мовлення) сприятиме оформленню такого мовлення, яке внаслідок своєї правильності й емоційно-естетичної завершеності допоможе передати думку й почуття мовця та викликати відповідну реакцію слухача.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення / Н.Д. Бабич. – Львів: Світ, 1990. – 232 с.
2. Буяльский Б.А. Искусство выразительного чтения: книга для учителя / Б.А. Буяльский. – М.: Просвещение, 1986, - 176 с.
3. Капська А. Й. Виразне читання / А.Й. Капська. – Київ: «Вища школа», 1986.
4. Олійник Г.А. Виразне читання. Основи теорії. Посібник для вчителів / Г.А. Олійник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. – 224 с.
5. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; [за ред. І.А. Зязюна]. – К.: Вища шк., 1997. – 349 с.
6. Станиславский К.С. Собр. соч.: В 8 т. / К.С. Станиславский. – Т.3 – С. 504.